

Bewustzijnsethiek II

Wanneer iemand tegenover ons begint te huilen, nemen onze zintuigen verschillende verschijnselen waar. Wij zien tranen, een gespannen gezicht en een veranderde lichaamshouding. Wij horen een brekende stem en een onrustige ademhaling. Toch ervaren wij niet slechts vocht, geluid en beweging. Wij ervaren verdriet, kwetsbaarheid of misschien zelfs een stil verzoek om nabij te blijven.

Dat verschil vormt het vertrekpunt van mijn bewustzijnsethiek. De zintuigen ontvangen de concrete verschijnselen, maar daarmee is nog niet verklaard waarom die verschijnselen onmiddellijk als betekenisvol worden ervaren. Wij voegen de betekenis van verdriet meestal niet achteraf en bewust aan de waarneming toe. Het verdriet verschijnt al in het gezicht, in de stem en in de houding van de ander. De concrete werkelijkheid en haar betekenis vormen samen één ervaring.

Begrippenkader

Onder *ethiek* versta ik de wijze waarop de mens ontvankelijk blijft voor betekenis, waarde, waardigheid, kwetsbaarheid, geweten, denken, natuur, samenhang en de gedeelde grond van het bestaan, en waarop uit de resonantie tussen de concrete werkelijkheid en deze dimensies een passend antwoord ontstaat.

Responsiviteit is het vermogen van de mens om door de betekenis van een concrete situatie te worden geraakt en daarop afgestemd te antwoorden.

Met het diafragma bedoel ik de mate waarin de mens openstaat voor betekenis, richting, samenhang, denken en geweten, en waarin deze binnen de concrete ervaring tot actualiteit kunnen komen.

Verantwoording

Bewustzijnsethiek verschilt van andere ethische benaderingen doordat zij niet in de eerste plaats vraagt naar deugdzaam karakter, geldende plichten, genot of de gevolgen van handelen. Zij onderzoekt onder welke voorwaarden betekenis, waarde, geweten en het appel van de ander binnen de ervaring kunnen verschijnen en doorwerken. Daarmee vervangt bewustzijnsethiek de klassieke grondslagen van de ethiek door ontvankelijkheid en responsiviteit. Deugd, plicht, genot en gevolgen krijgen pas ethische betekenis wanneer de mens nog in staat is om waarde, geweten en het appel van de ander werkelijk te ontvangen.

De dubbele ontvankelijkheid

In mijn blog *De vergeten ontvankelijkheid* heb ik daarom een onderscheid gemaakt tussen twee vormen van ontvankelijkheid. Via de zintuiglijke ontvankelijkheid (ZO) ontvangt de mens wat lichamelijk en zintuiglijk waarneembaar is. Via de transcendente ontvankelijkheid (TO) kunnen betekenis, waarde, richting, samenhang, gedachten, inzichten en gewetensimpulsen tot actualiteit komen. Met transcendent bedoel ik hier niet bovennatuurlijk. Ik bedoel dat betekenis de afzonderlijke zintuiglijke gegevens overstijgt, terwijl zij wel binnen de concrete ervaring verschijnt.

De zintuiglijke ontvankelijkheid en de transcendente ontvankelijkheid functioneren in het gewone leven niet als twee gescheiden kanalen. Wanneer wij een bezorgd gezicht zien, ontvangen wij niet eerst vormen en kleuren om daar vervolgens een betekenis aan toe te voegen. Wij zien onmiddellijk bezorgdheid. Het zintuiglijke en het betekenisvolle komen in één ervaring samen.

Deze samenkomst kan schematisch worden weergegeven met een bekende algebraïsche structuur.

$$E = (TO + ZO)^2$$

Hierbij staat E voor de resulterende ervaring. Wanneer wij het kwadraat uitwerken, ontstaat de volgende formule.

$$E = TO^2 + ZO^2 + 2 \cdot TO \cdot ZO$$

Deze formule vormt geen natuurkundige wet over bewustzijn. Zij meet de ervaring niet en pretendeert evenmin haar volledig te verklaren. De formule heeft een conceptuele functie. Zij maakt zichtbaar dat zintuiglijke en transcendente ontvankelijkheid niet alleen afzonderlijk bijdragen aan de ervaring, maar ook in hun onderlinge wisselwerking betekenis laten ontstaan. De algebraïsche vorm biedt daarom geen bewijs van de werkelijkheid van deze verhouding, maar ordent de hypothese die in dit model wordt ontwikkeld. De zintuiglijke ontvankelijkheid en de transcendente ontvankelijkheid zijn geen letterlijk meetbare grootheden. De formule verbeeldt hun afzonderlijke bijdragen en hun onderlinge wisselwerking binnen de ervaring.

Zintuiglijke waarneming zonder transcendente ontvankelijkheid blijft blind voor betekenis. Transcendente ontvankelijkheid zonder zintuiglijke waarneming verliest haar concrete grond.

De drie termen

De kwadraten hebben hier geen afzonderlijke meetkundige betekenis, maar benoemen binnen het model de eigen bijdrage van iedere ontvankelijkheidsvorm aan de totale ervaring.

De term TO^2 symboliseert de eigen bijdrage van de transcendente ontvankelijkheid. Binnen deze ontvankelijkheid kunnen betekenis, waarde, richting, gedachte, intuïtie en geweten tot actualiteit komen. Een gedachte kan zich plotseling aandienen, een oplossing kan onverwacht verschijnen en een gewetensbezwaar kan opkomen voordat het ik weet hoe het is ontstaan. Het ik treft deze inhoud binnen de ervaring aan, maar vormt daarom nog niet noodzakelijk haar autonome oorsprong. In *De vergeten ontvankelijkheid* heb ik beschreven hoe het ik binnen de persoonlijke ordening van de ervaring ontstaat en vervolgens aantreft wat daarin actueel wordt.

De term ZO^2 symboliseert de eigen bijdrage van de zintuiglijke ontvankelijkheid. Zij omvat de lichamelijke en zintuiglijke werkelijkheid waarin kleuren, klanken, aanrakingen,

bewegingen, spanning, pijn, gezichten en concrete gebeurtenissen verschijnen. Zij geeft de ervaring haar plaats, haar moment en haar feitelijke inhoud.

De term $2 \cdot TO \cdot ZO$ symboliseert de interferentie tussen beide vormen van ontvankelijkheid. Juist daar krijgt de concrete werkelijkheid haar betekenis. Ik zie niet alleen tranen, maar ervaar verdriet. Ik hoor niet alleen woorden, maar ontvang een verwijt, een geruststelling of een vraag. Ik neem niet alleen een gezicht waar, maar word geraakt door de kwetsbaarheid van de ander.

Toch blijkt de interferentie niet onder alle omstandigheden even sterk te werken. Twee mensen kunnen dezelfde gebeurtenis meemaken en er zeer verschillend door worden geraakt. Ook dezelfde persoon kan op het ene moment diep worden aangesproken en op een ander moment vrijwel gesloten blijven. Daarom is nog een factor nodig die aangeeft in hoeverre de beide ontvankelijkheden daadwerkelijk tot resonantie komen. Voor die factor gebruik ik het begrip responsiviteit (R).

$$E = TO^2 + ZO^2 + 2 \cdot R \cdot TO \cdot ZO$$

De factor responsiviteit (R) bepaalt de mate waarin de transcendente ontvankelijkheid en de zintuiglijke ontvankelijkheid in de concrete ervaring met elkaar kunnen resoneren. De volledige term $2 \cdot R \cdot TO \cdot ZO$ vormt daarom de responsieve resonantieterm.

TO^2 en ZO^2 vertegenwoordigen de eigen bijdragen van beide ontvankelijkheidsvormen, voor zover deze analytisch van hun onderlinge interferentie worden onderscheiden. ZO^2 omvat ook zintuiglijke inhoud die wel binnenkomt, maar geen duidelijke betekenis krijgt, zoals achtergrondgeluid, druk van kleding of bewegingen aan de rand van het gezichtsveld. TO^2 omvat gedachten, herinneringen, associaties, intuïties en waarden die zich aandienen zonder zich direct met de actuele zintuiglijke situatie te verbinden. In de interferentie krijgt het zintuiglijke betekenis en krijgt het transcendente een concrete grond.

Responsiviteit

Responsiviteit betekent hier niet dat het autonome ik bewust besluit om zich voor de ander open te stellen. Zij ontstaat voorafgaand aan zo'n bewuste beslissing. De lichamelijke toestand, de actuele veiligheid, eerdere ervaringen, verwachtingen, culturele overtuigingen en gestolde patronen beïnvloeden allemaal wat iemand kan ontvangen en hoe sterk de ontvangen betekenis kan doorwerken.

Binnen het conceptuele model kan responsiviteit (R) waarden aannemen tussen nul en één.

$$0 \leq R \leq 1$$

Wanneer R gelijk is aan één, kunnen de zintuiglijke ontvankelijkheid en de transcendente ontvankelijkheid maximaal met elkaar resoneren. De concrete situatie verschijnt dan niet

alleen helder, maar kan ook in haar betekenis doordringen. De mens ziet niet alleen wat er gebeurt, maar wordt erdoor aangesproken en kan daarop een passend antwoord geven.

Wanneer R tot nul nadert, verliest de wisselwerking vrijwel haar werkzaamheid. De mens kan dan nog steeds waarnemen, denken en handelen, terwijl de betekenis van de situatie nauwelijks in hem doorwerkt. De ander blijft zichtbaar, maar zijn verdriet, waardigheid of aanspraak bereikt hem steeds minder.

Momenten van inzicht of intuïtie

Met dit model kan ook inzichtelijk worden gemaakt waarom inzichten zich vaak gemakkelijker aandienen wanneer de zintuiglijke ontvankelijkheid tijdelijk minder op de voorgrond staat, bijvoorbeeld in stilte, tijdens een rustige wandeling, onder de douche, vlak voor het inslapen, bij het ontwaken of tijdens meditatie. De transcendente ontvankelijkheid kan dan relatief dominanter tot actualiteit komen, omdat de interferentie met de concrete werkelijkheid op zulke momenten minder sterk is. Zodra de zintuiglijke ontvankelijkheid weer sterker meespeelt, kan het inzicht zich opnieuw met de werkelijkheid verbinden en betekenisvol, toetsbaar en werkzaam worden. Inzicht ontstaat zo in een ritme van terugtrekkende zintuiglijke invloed en hernieuwde concrete verankering.

Een grotere transcendente ontvankelijkheid leidt niet vanzelf tot beter inzicht. Wat zich aandient, moet ook kunnen worden opgenomen, geordend en opnieuw met de zintuiglijke werkelijkheid worden verbonden. Wanneer de toestroom van betekenis sneller groeit dan de ervaring haar kan dragen, kan openheid in overspoeling omslaan. Het optimum ligt daarom niet bij een zo groot mogelijke TO, maar bij een verhouding waarin nieuwe betekenis toegang krijgt en tegelijk voldoende concrete en persoonlijke ordening behoudt.

Het diafragma en de gestolde patronen

Het diafragma begrenst en moduleert wat binnen de ervaring toegankelijk kan worden. Wanneer het diafragma sterk vernauwt, neemt de werkzame transcendente ontvankelijkheid af. Betekenis, richting, samenhang en resonantie worden dan minder toegankelijk. In mijn boek *De Lezing* beschrijf ik hoe bij een vergaande sluiting emoties aan intensiteit verliezen, de wereld vlakker en minder betekenisvol kan verschijnen en ervaringen minder vanzelfsprekend samenhangen, terwijl een te grote opening juist tot overspoeling kan leiden.

Gestolde patronen, zoals biases, verwachtingen en eerdere conditioneringen, verkleinen de transcendente ontvankelijkheid die binnen de ervaring tot actualiteit kan komen. Zij bepalen vooraf welke betekenis een situatie mag krijgen. Een stilte wordt dan onmiddellijk als afwijzing gelezen, kritiek verschijnt bij voorbaat als vernedering en afhankelijkheid wordt automatisch als falen ervaren. Een gestold patroon kan de ervaring al domineren voordat nieuwe betekenis de gelegenheid krijgt zich aan te dienen. Daardoor neemt TO² af en kan minder transcendente inhoud aan de interferentie met ZO deelnemen. Tegelijk vermindert de responsiviteit, omdat nieuwe betekenis steeds moeilijker tot de persoon kan doordringen. Een vernauwd diafragma versterkt dit proces verder, waardoor de responsieve resonantieterm bijzonder sterk afneemt.

$$2 \cdot R \cdot TO \cdot ZO \rightarrow 0$$

De zintuiglijke ontvankelijkheid kan ondertussen grotendeels intact blijven. Iemand ziet en hoort nog steeds wat er gebeurt, maar de betekenis van de concrete werkelijkheid bereikt hem steeds minder. Precies daarin ligt een mogelijke verklaring voor morele ongevoeligheid. Het probleem bestaat dan niet allereerst uit een tekort aan waarneming of intelligentie, maar uit een verlies aan betekenisvolle resonantie.

Niet iedere ordening vormt daarmee een gestold patroon. Ervaring heeft enige bestendiging nodig om herkenbaar te blijven, samenhang te behouden en in handelen te kunnen worden omgezet. Van gestoldheid is pas sprake wanneer een bestaande ordening niet langer meebeweegt met wat zich opnieuw aandient. Wat eerst houvast bood, gaat dan bepalen welke betekenis nog tot de ervaring mag doordringen.

De vergeten ontvankelijkheid

In het blog *De vergeten ontvankelijkheid* heb ik beschreven dat de transcendente ontvankelijkheid zelf niet uit de mens verdwenen is. Vooral het besef ervan is verloren gegaan. De moderne mens begrijpt zichzelf steeds sterker als autonome oorsprong van zijn gedachten, inzichten, waarden en keuzes. Wat zich binnen de ervaring aandient, wordt daardoor achteraf aan het ego toegeschreven. Een gedachte wordt mijn gedachte, een inzicht wordt mijn prestatie en een richting wordt mijn keuze.

Deze toe-eigening heeft ethische gevolgen. Wanneer het ego zichzelf als oorsprong van betekenis beschouwt, wordt wat zich aandient steeds opnieuw teruggebracht tot wat het al kent, vreest, verlangt of kan gebruiken. Ik noem dit egologische reductie. De ander verschijnt dan niet meer volledig in zijn eigenheid, maar als middel, bedreiging, bezit, concurrent of bevestiging van het eigen gelijk.

De vergeten ontvankelijkheid vormt daarom meer dan een vergeten onderdeel van een bewustzijnstheorie. Haar verdwijnen uit het menselijke zelfverstaan kan mede verklaren waarom onze ethiek zo gemakkelijk tot regels, rationalisaties en individuele keuzes wordt gereduceerd. Wanneer de mens zichzelf uitsluitend als maker en beslisser beschouwt, verdwijnt het besef dat hij ook moet kunnen ontvangen wat goed, waardevol en passend is.

Bewustzijnsethiek

Een ethiek die op vrije wil en autonomie berust, begint gewoonlijk met de vraag wat iemand behoort te kiezen. Zij veronderstelt een individu dat zijn mogelijkheden overziet en vervolgens uit eigen kracht voor het goede kan besluiten. De bewustzijnsethiek begint eerder. Zij vraagt onder welke voorwaarden het goede überhaupt in de menselijke ervaring kan verschijnen.

Juist daarom ontkent bewustzijnsethiek niet dat mensen zichzelf ervaren als degenen die afwegen, beslissen en handelen. Zij ontkent wel dat een autonoom ik daarvan de volledig onafhankelijke oorsprong vormt. Ethische ruimte ontstaat waar nieuwe betekenis kan doordringen, bestaande patronen kunnen worden herzien en een ander antwoord mogelijk wordt dan het antwoord dat uit gewoonte, angst, eigenbelang of egologische reductie voortkomt. Vrijheid ligt daarom niet in ongedetermineerde keuze, maar in de mate van responsiviteit waarmee de mens zich door de concrete werkelijkheid kan laten corrigeren.

Moraal ontstaat niet pas wanneer het ik een regel toepast of een keuze maakt, maar wanneer de concrete werkelijkheid kan resoneren met betekenis, waarde en geweten. Regels en reflectie kunnen dit antwoord ondersteunen, maar zij kunnen de levende ontmoeting niet vervangen. Wie de ander niet werkelijk meer als ander ontvangt, kan morele woorden blijven gebruiken terwijl de onderliggende resonantie is verdwenen. Onethisch handelen ontstaat dan niet alleen uit een slechte intentie, maar ook uit verlies aan verbinding, waardoor de ander tot object, functie of middel wordt gereduceerd. De formule maakt deze gedachte nu nauwkeuriger zichtbaar.

$$E = TO^2 + ZO^2 + 2 \cdot R \cdot TO \cdot ZO$$

De zintuiglijke ontvankelijkheid brengt de concrete ander binnen de ervaring. De transcendente ontvankelijkheid laat zijn waardigheid, kwetsbaarheid en betekenis verschijnen. De responsiviteit bepaalt in hoeverre beide werkelijk met elkaar resoneren.

Wanneer de resonantieterm sterk werkzaam is, verschijnt de ander niet alleen als feitelijke aanwezigheid, maar ook als iemand die mij aangaat. Wanneer de resonantieterm tot nul nadert, kan de ander steeds gemakkelijker tot object worden gereduceerd.

Het kwaad hoeft vanuit dit perspectief niet steeds voort te komen uit een bewust verlangen naar het kwade. Het kan zich ook verspreiden doordat de vergeten ontvankelijkheid nog maar nauwelijks wordt erkend en doordat de responsieve verbinding met de ander steeds verder verzwakt. Regels, ideologieën, systemen en belangen kunnen dan de plaats innemen van levende ethische afstemming.

De gemeenschappelijke grond

De bewustzijnsethiek krijgt haar diepste fundering in de gedachte van het universele bewustzijn. Daarmee bedoel ik geen groot menselijk bewustzijn dat ergens buiten ons denkt, maar de fundamentele grond waaruit alles voortkomt en waarin alles bestaat. Zowel de zintuiglijke als de transcendente ontvankelijkheid vinden volgens mijn hypothese hun oorsprong in deze grond. Ook de ander, de natuur en mijn eigen persoonlijke bewustzijn bestaan niet buiten deze werkelijkheid, maar vormen er verschillende manifestaties van.

Wanneer dit besef werkelijk tot de ervaring doordringt, verandert de ethische verhouding. De ander verschijnt dan niet als een volledig afgescheiden wezen wiens belangen toevallig

tegenover de mijne staan. Hij verschijnt als een andere persoonlijke manifestatie van dezelfde dragende grond.

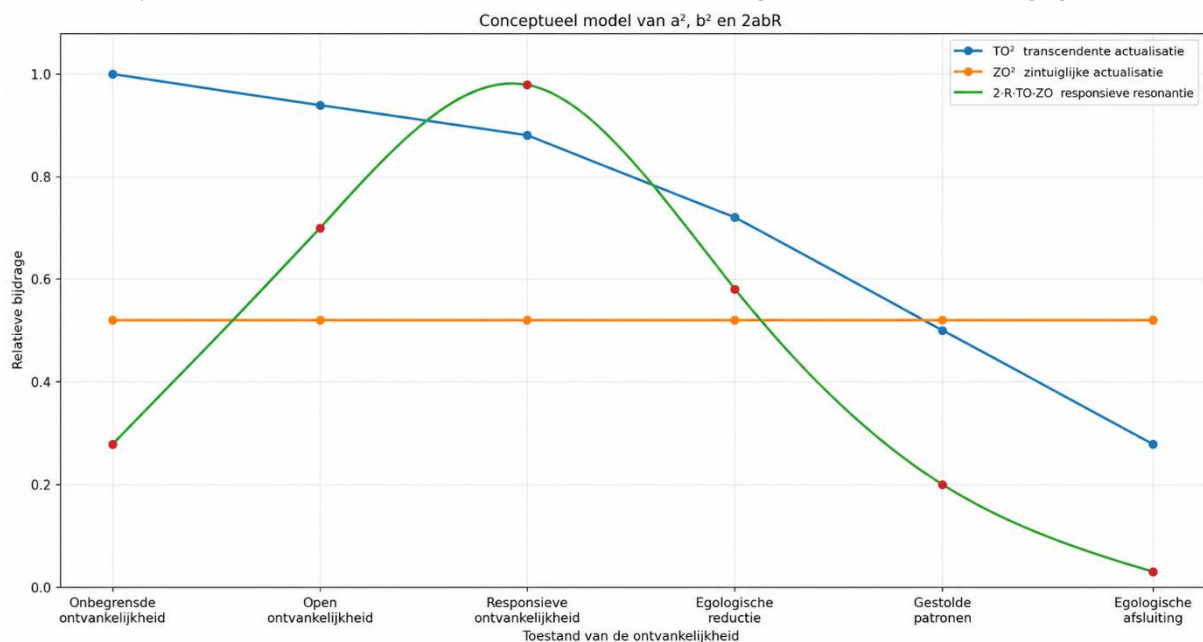
Daarmee berust respect niet alleen op een regel die zegt dat alle mensen gelijkwaardig zijn. Het kan ook voortkomen uit het ervaren besef dat de scheiding tussen mij en de ander niet absoluut is. Het leven van de ander raakt aan dezelfde grond waaruit ook mijn eigen bestaan voortkomt.

Dezelfde gedachte strekt zich uit tot de natuur. Wanneer ook de natuur binnen dezelfde fundamentele werkelijkheid verschijnt, kan zij niet uitsluitend als voorraad, bezit of gebruiksruimte worden begrepen. De aantasting van de natuur raakt dan niet alleen onze toekomstige belangen, maar ook de samenhang waarvan wij zelf deel uitmaken.

Bewustzijnsethiek omvat daarom zowel de onmiddellijke resonantie met de concrete ander als het ontologische besef van een gedeelde oorsprong. Het eerste voorkomt dat de theorie abstract blijft. Het tweede voorkomt dat ethiek uitsluitend wordt gebaseerd op toevallige gevoelens van nabijheid.

De grafiek

De onderlinge verhouding tussen de transcendente ontvankelijkheid, de zintuiglijke ontvankelijkheid en de responsieve resonantie kan in een grafiek worden weergegeven.

De horizontale as toont geen numerieke schaal, maar een kwalitatief continuüm van toestanden. Dat continuüm loopt van onbegrensde ontvankelijkheid via open en responsieve ontvankelijkheid naar egologische reductie, gestolde patronen en egologische afsluiting. De verticale as geeft de relatieve bijdrage van TO^2 , ZO^2 en $2 \cdot R \cdot TO \cdot ZO$ aan de ervaring weer.

Bij onbegrensde ontvankelijkheid kan veel betekenis tot actualiteit komen, terwijl de responsiviteit nog onvoldoende is. De verbinding met de lichamelijke en zintuiglijke

werkelijkheid blijft dan instabiel, waardoor overspoeling kan ontstaan. Bij open ontvankelijkheid neemt de resonantie toe, omdat nieuwe betekenis toegang krijgt zonder dat de ervaring direct wordt afgesloten of overspoeld.

Bij responsieve ontvankelijkheid bereikt de resonantieterm haar hoogste waarde. De transcendente ontvankelijkheid, de zintuiglijke ontvankelijkheid en de responsiviteit komen daar in hun meest werkzame verhouding samen. Betekenis kan zich aandienen, de concrete werkelijkheid kan haar dragen en een passend antwoord kan ontstaan. Daarom vormt responsieve ontvankelijkheid binnen dit model het menselijke optimum.

Na dit optimum neemt de resonantie af. Egologische reductie buigt nieuwe betekenis terug naar bestaande overtuigingen en zelfbeelden, gestolde patronen verminderen de gevoeligheid voor de actualiteit en bij egologische afsluiting naderen zowel de werkzame transcendente ontvankelijkheid als de responsiviteit tot nul.

De grafiek maakt zo twee tegengestelde vormen van ontregeling zichtbaar. Aan de ene zijde ontstaat overspoeling door onbegrensde ontvankelijkheid. Aan de andere zijde ontstaat afsluiting door vernauwing en verstarring. Het menselijke optimum ligt tussen beide, bij responsieve ontvankelijkheid.

De betekenis van het model

De formule verbindt concrete waarneming, betekenis en ethiek. Zij laat zien waarom zintuiglijke informatie alleen nog geen ethische ervaring vormt, waarom grote transcendente openheid niet vanzelf tot goede afstemming leidt en hoe gestolde patronen zowel de toegang tot betekenis als de responsieve doorwerking ervan kunnen verminderen. Overspoeling, responsieve ontvankelijkheid, egologische reductie en afsluiting verschijnen daardoor als verschillende toestanden binnen één model.

De toepasbaarheid reikt daardoor verder dan de filosofie. Binnen therapie kan worden onderzocht welke omstandigheden de transcendente ontvankelijkheid en de responsiviteit vernauwen. Binnen onderwijs kan de aandacht verschuiven van informatieoverdracht naar de voorwaarden waaronder leerstof werkelijk betekenis krijgt. Binnen de zorg kan worden onderzocht hoe protocollen en diagnoses de responsieve ontmoeting ondersteunen of juist verdringen. Binnen maatschappelijke instituties kan zichtbaar worden hoe systemen mensen tot functies, categorieën of risico's reduceren.

Toch ligt de grootste betekenis van het model in de bewustzijnsethiek. De ethische vraag luidt niet langer uitsluitend wat iemand behoort te doen. Zij luidt ook welke betekenis hem nog werkelijk kan bereiken en welke werkelijkheid nog in hem kan resoneren.

Bewustzijnsethiek schrijft niet vooraf voor welk antwoord in iedere situatie juist is. Zij biedt wel maatstaven voor ethische afstemming. Een antwoord is ethisch naarmate het de ander in zijn eigenheid laat verschijnen, ontvankelijk blijft voor diens waardigheid en kwetsbaarheid,

egologische reductie vermindert en recht doet aan de concrete situatie en de gedeelde grond van het bestaan.

Afronding

Bewustzijnsethiek begint niet bij een autonoom ik dat zichzelf opdraagt het goede te kiezen. Zij begint bij de vraag of de mens nog voldoende ontvankelijk is om betekenis, waarde en het appel van de ander werkelijk toe te laten. Wanneer die ontvankelijkheid open en responsief blijft, verschijnt de ander niet alleen als zichtbaar wezen, maar als iemand die mij aangaat. Ook de natuur verschijnt dan niet uitsluitend als omgeving, bezit of gebruiksruimte, maar als deel van dezelfde dragende werkelijkheid waarin ook mijn eigen bestaan is opgenomen. De vergeten ontvankelijkheid vormt daarom geen bijkomstig vermogen van de mens. Zij vormt de opening waardoor het goede hem kan bereiken en waardoor een passend antwoord mogelijk wordt. Waar die opening vernauwt, nemen resonantie en morele gevoeligheid af. Waar zij opnieuw werkzaam wordt, kan de mens zich laten aanspreken zonder het antwoord volledig als eigen prestatie toe te eigenen.

Moraal begint daarom niet bij beheersing, maar bij ontvankelijkheid. Zij krijgt gestalte waar de mens voldoende responsief blijft om door de werkelijkheid van de ander en door de gedeelde grond van het bestaan te worden geraakt.